

ГОРДУНОВСЬКИЙ О.М.

СВІТОВІ ЦІНИ НА УКРАЇНСЬКИЙ ХЛІБ В ХІХ ст.

Автор аналізує динаміку змін цін на українське зерно на світовому ринку протягом всього ХІХ ст.

Зазначена у назві статті проблема дуже складна для з'ясування через брак джерел, які б дозволяли визначити точний індекс цін на хліб та їх динаміку у західноєвропейських країнах. Тому будемо користуватися не комплексом даних, а лише окремими з них, співвідносно деяких держав, зокрема Англії. Зауважимо, що навіть на світових ринках західноєвропейське зерно не втрачало, так би мовити, своєї "вітчизняності" і продовжувало називатися "англійське", "французьке", "німецьке", "колоніальне" і т.п., а українське "зсипалося" і реалізовувалося, як правило, під одним поняттям - "російське". Причини цього цілком зрозумілі. Звернемося до статистики [20, с.51; 34; 33].

Таблиця. Індекс хлібних цін ХІХ - початку ХХ ст. у Російській імперії та Англії (Стосовно Російської імперії наведено індекс реальних цін на п'ять видів збіжжя, а Англії - номінальних цін на пшеницю)

Країни Роки	1791- 1800	1801- 1810	1811- 1820	1821- 1830	1831- 1840	1841- 1850	1851- 1860	1861- 1870	1871- 1880	1881- 1890	1891- 1900	1901- 1910	1910- 1914
Росія	566	635	566	497	689	651	757	894	964	824	792	957	1031
Англія	161	213	222	151	144	135	138	129	130	91	72	76	87

Як бачимо, ціни в Англії, отже можна апріорі говорити і про Західну Європу, мали тенденцію до зниження. На початок ХХ ст. вони стали майже вдвічі меншими, ніж на межі ХVІІІ і ХІХ ст. На території ж Російської імперії процес розвивався навпаки, по зростаючій і на початку ХХ ст., порівняно з кінцем ХVІІІ ст., ціни стали вищими майже на 90%. Динаміка цін в обох державах десятиліттями йшла в цілому синхронно, тільки з тією принциповою різницею, що в періоди їх підвищення ціни на російський хліб зростали дужче, а в часи негараздів знижувалися менш помітно. Напередодні Першої світової війни вартість хліба в Росії була меншою від англійської всього на 20-30%. Таким чином, можна твердити, що російські ціни, а з ними й українські, поступово зрівнялися із західноєвропейськими, адже в Англії вони були одними з найвищих у Європі [19, с.237-252].

Цікаво, що на початку 60-х років у Лондоні за російську четверть збіжжя давали в еквіваленті до фунтів 16,83 руб., що втричі було дорожчим, ніж на Поділлі, а також Одесі [32, с.373].

А.Шевченко пояснює таку різницю в цінах головним чином недостатньою розвиненістю мережі залізниць, а отже дороговизною доставки хліба до портів і далі. При цьому слід ще враховувати і такі фактори, як кон'юнктура ринку, врожайність у певний період, а також те, що за кордоном оплата товару відбувалася у валюті. Хоча незаперечним є висновок автора стосовно значного зниження конкурентоспроможності вітчизняного зерна на європейському сільськогосподарському ринку через високу його вартість. "Відносне зниження цін на нього могло відбутися, - наголошено в студії, - тільки за рахунок будівництва транспортних зв'язків, що поєднували товарні землеробські райони з центрами

експорту сільськогосподарської продукції". І далі "Росія була зацікавлена в створенні розвинутої системи залізниць та вітчизняного торговельного флоту, здатних обслуговувати зовнішню торгівлю імперії" [31, с.180]. Важко, але поступово це було здійснено внаслідок промислового перевороту.

Якщо порівняти рівні російських і західноєвропейських цін, то їх великий розрив у XVIII ст. (коли Південь ще не знаходився в процесі активної колонізації) засвідчив значну ізольованість у галузях економіки та культури імперії від Заходу. Натомість нівелювання вартості збіжжя протягом XIX ст. яскраво відображало темпи інтеграції.

Теоретично і практично в умовах товарного виробництва, спрямованого на експорт, витрати є однією з найбільш вагомих складових вартості хліба, проте дані про них можна відслідкувати лише з 80-х років [1; 2; 27]. Разом з тим, існування загальноімперського ринку зумовлювало ціноутворення на зерно, як і будь-якого іншого товару, не безпосередніми витратами на його виробництво в якійсь певній губернії (районі), а вищими витратами по державі. Тому вплив цін у губерніях не міг сильно позначитися на його вартості за кордоном. На думку Б.Миронова, за умов функціонування світового хлібного ринку не місцеві й навіть невисокі російські витрати на виробництво зерна відігравали вирішальну роль у ціноутворенні, а ті найбільші світові витрати, котрі оплачував європейський споживач. Виходило так, що закон вартості, долаючи національні кордони, спрацьовував у світовому, принаймні європейському масштабі. Йому, безумовно, мали підпорядковуватися всі без виключення учасники процесу, включаючи Росію з її національними окраїнами [20, с.141].

Попит на російський хліб на зовнішніх ринках мав циклічний характер. На початку століття, а також у 40-х роках він зріс через недостатні пропозиції збіжжя інших країн. Тому спостерігалось посилення впливу врожаю на ціноутворення в губерніях, зокрема південноукраїнських. У 1881-1895 рр. попит на нього збільшився на внутрішніх ринках, а експорт знизився. Через це ціноутворення опинилося у великій залежності від надмірних пропозицій з губерній. Після аграрної кризи для внутрішніх і зовнішніх ринків спільним явищем стало деяке зниження попиту, відповідно і впливу рівня врожайності, на формування місцевих цін. У 1876-1880 рр. близько 57% товарного хліба імперії поглинав експорт, а вже в 1891-1895 рр. на 11% менше. Це можна пояснити тим, що в період аграрної кризи порушився взаємозв'язок між внутрішніми й експортними цінами, а потім залежність помітно зросла - на 7-10% [20, с.152].

Важливо зазначити й те, що були окремі роки, коли західноєвропейський ринок потребував неабиякої кількості російського зерна, але навіть порівняно високі врожаї в імперії, зокрема і в Україні, не могли його задовольнити. Нерідко таку ситуацію зумовлювали суспільно-політичні негаразди. Тоді ціни на хліб у портових містах різко йшли вгору. Таке, наприклад, відбувалося у 1830-1831 рр., коли вивіз пшениці за кордон скоротився майже вдвічі через повстання у Польщі. Бойові дії охопили і західноукраїнські губернії, що спричинило недопостачання в Одесу необхідної кількості збіжжя "для заграничного отпуску". Ця обставина, а також епідемія холери негативно вплинули на вивіз зернових через Чорне та Азовське моря [4].

Схожі процеси відбувалися в будь-якій європейській державі, хоч часом і набували деякого національного колориту. Тамтешні внутрішні ціни знаходилися в такому ж взаємозв'язку з імпорнтними (експортними) та світовими цінами на хліб, як і Російської імперії. Разом з тим, внаслідок перебування кожної країни у сепаратних торгових відносинах зі своїми партнерами - учасниками світового процесу, в коливаннях національних показників спостерігалася узгодженість, ступінь якої визначався станом

взаємин суб'єктів купівлі-продажу. Зокрема, це досить чітко простежується протягом усього ХІХ ст. на прикладі відносин Англії, Німеччини, Франції і Російської імперії, коли перші дві країни у великих обсягах імпортували хліб з території останньої [24, с.47]. Правда, у 1801-1829 рр. російські і французькі ціни корелювали помітніше, ніж перші з англійськими. Причина цього цілком очевидна - континентальна блокада і наполеонівські війни, які спричинили порушення традиційних налагоджених зв'язків у галузі міжнародної торгівлі.

В останній чверті ХІХ ст. почала простежуватися залежність у русі американських і російських цін, що сталося в результаті активного долучення США до європейської торгівлі.

Несприятливими для торгівлі слід вважати 1848 і 1849 рр., коли у Франції відбувалася революція, а в Німеччині й Італії існував неспокій [5]. Тим не менш у західноєвропейських країнах за попередні роки накопичилися великі запаси хліба, а тому його постачання з Російської імперії майже призупинилося, ціни різко впали. Зокрема, експортна пшениця в одеському порту коштувала тоді 5-6 руб. за четверть [5; 6].

В цьому контексті маємо важливі статистичні показники, які вивів Б.Міронов на підставі документальних матеріалів [20, с.163]:

Таблиця. Коефіцієнт кореляції між світовими та російськими хлібними цінами в 1801-1914 рр.

Країна Роки	1801-1829	1830-1881	1882-1914
США	0,13	—	0,76
Англія	0,23	0,70	0,80
Франція	0,48	0,39	0,22
Німеччина	0,63	0,65	0,87
Західна Європа	0,70	0,70	0,81

Названий автор зазначив: зв'язок між національними місцевими цінами необхідно розглядати як взаємодію, а не як залежність або підпорядкування. Внаслідок цього зв'язку у великих торгових центрах світового хлібного ринку встановлювалися відповідні ціни, від яких у значній мірі залежали внутрішні показники кожної окремої держави. Проте і в даному випадку не можна говорити про однобічний вплив світових цін на національні, оскільки останні, маючи певну автономію, впливали на перші. А тому, незважаючи на те, що ціни Російської імперії дуже залежали від міжнародних, вони проявляли порівняну самостійність, особливо тоді, коли для збуту вітчизняного зерна створювалися сприятливі умови на світовому ринку. Як російський, так і будь-який інший виробник і торговець хлібом, прагнув насамперед відстояти власні інтереси, а тому всіляко підтримував перші-ліпші прояви незалежності, які з часом зростали [15, с.678-691; 16, с.162-170; 28, с.147, 166].

"Побоюючись збитків у своїх доходах, - зазначив з приводу тарифних обмежень європейських держав, особливо Англії та Франції, щодо чорноморського експорту Г.Неболсін, - землевласники наполегливо захищали хлібний закон під виглядом необхідного покровительства вітчизняного землеробства" [21, с.175]. Господарі ж промислових підприємств і торговці виступали за скасування тих законів, які обстоювали дорожнечу збіжжя та життєво важливих продуктів. Внаслідок такої протидії митні обмеження поступово зменшувалися й обсяги хліба з Російської імперії, збільшувались, надходили в іноземні країни.

Йдеться про так званий охоронний тариф, який існував в Англії до 1828 р. Ним заборонялася доставка збіжжя в державу, якщо ціни на нього не відповідали внутрішнім вимогам. Постачальників з Російської імперії такий закон часто ставив у складне становище, адже транспортування товарів до Англії, особливо громіздкого зерна, вимагало багато часу. А тому ніхто з них не міг напевно знати наперед, чи вдасться реалізувати його на місці і за якою ціною. Англійський уряд, усвідомивши врешті-решт недоцільність такого жорсткого заходу, застосував з 1828 р. перемінні розміри мита, котрі повинні були збільшуватися у певному співвідношенні до падіння цін на внутрішньому ринку і зменшуватися при їх зростанні. Хоча це принципово не змінило ситуацію, але деякою мірою полегшило пристосування торговців до коливання цін на території Англії. Помітним кроком її уряду в справі вирішення проблеми стало прийняття парламентом 26 червня 1846 р. акту про дозвіл з 1 лютого 1849 р. ввозити хліб до Англії з виплатою постійного й порівняно невисокого мита - 25 коп. сріблом за четверть. До початку дії нового закону було визначено тимчасове мито, яке хоч і змінювалося час від часу, але не досягало рівня 1846 р. Коли ж у країні стався неврожай, то уряд взагалі дозволив безмитне постачання збіжжя (з 1 лютого 1847 р. до 1 березня 1848 р.) [7, с.187].

Деяко схожі процеси сталися й у Франції. Тут перемінне мито існувало з 1819 р. до 1832 р. Це супроводжувалося і повною заборонаю імпорту хліба у разі падіння внутрішніх цін нижче критичного рівня. Проте 15 квітня 1832 р. керівництво країни прийняло закон, який дозволяв його ввіз після сплати чітко встановленого мита. Для чорноморської торгівлі цей законодавчий акт мав неабияке значення, адже між Марселем (Франція) та Одесою, через їх порівняну близькість, відбувався поживлений обмін. А коли у західній державі стався неврожай (1847 р.), то її населення в усій повноті відчуло доцільність активізації доставки хліба з Російської імперії через чорноморські порти (його імпорт того року досяг 5 млн. четвертей) [22, с.69-90].

Про те, що між Францією і Південною Україною існували тісні торговельні зв'язки та місцеві жителі цікавилися економічною ситуацією у зарубіжній країні довідуємося з листа управляючого маєтком поміщика Г.Нечаєва Андрія Зеньковського від 14 грудня 1851 р. з Одеси: *"Хотя в Париже, как извещают (!), сделалось покойнее, но торговые дела здесь не поправляются. Судов заграничных, за неизменением попутных ветров, осталось в порте одесском не более десяти, которые уже погружены и готовы к отплытию. Впрочем, делают продажи на пшеницу весьма низкими ценами. На лен теперь цена по 23 р. 25 к. с подсевом на щет продавца. И таковыя покупки, как на пшеницу, лен и прочее, делаются подготовлением для последующих отправок"* [8, с.363].

Закон ціноутворення в умовах функціонування світового хлібного ринку зумовлював встановлення вартості збіжжя кожного конкретного врожаю в тій чи іншій країні у залежності від показника, за яким реалізувався надлишок врожаю. Тобто ціни експорту і внутрішньої купівлі-продажу повинні були різнитися між собою у межах вартості доставки зерна від місцевого пункту збуту до останнього, наприклад, у Америці [18, с.328]. Високий рівень цін у Західній Європі дозволяв продавати там український хліб з доволі великими прибутками, що не могло не позначитися на благополуччі безпосередніх учасників такої торгівлі (насамперед, купців, перекупників, посередників, поміщиків) та й більшої частини населення (особливо міських), до якої кошти, набуті за кордоном, найчастіше поверталися опосередковано: у вигляді придбаних іноземних товарів, валюти тощо). Світові ж ціни, у свою чергу, так чи інакше залежали від такого торгового гіганта, як Російська імперія, бо урбанізаційний процес, що інтенсивно проходив на Заході, постійно потребував великих партій зерна, в тому числі і з Південної України. Тому вже з кінця XVIII - початку XIX ст. експорт

хліба з її території стає звичним явищем, бо товарність землеробства тут досягла порівняно високих показників. Разом з тим, чинники, пов'язані з пропозицією збіжжя, на той час домінували над факторами попиту.

Проте вже з середини 40-х років з'явилися ознаки поступового витіснення російського та українського хліба із західноєвропейських ринків молодою капіталістичною державою - Північно-Американськими Сполученими Штатами. Це відбулося завдяки модернізації землеробства та поліпшенню шляхів сполучення між населеними пунктами, що неабияк здешевлювало і прискорювало транспортування збіжжя, вивіз його за кордон. *"Если мы останемся в настоящем положении, - бідкався міністр державного майна Росії перед царем у 1846 р., - то Америка, с увеличивающимися ежегодно каналами, железными дорогами и купеческим флотом (!) вытеснит нас совершенно из хлебной торговли с Англией..."* [21, с.189].

За Америкою підтягувалися й інші експортери хліба: Дунайські князівства, Румелія, Єгипет, чому сприяли скасування перемінного мита в Англії та Франції, а також проголошення вільного судноплавства на Дунаї (з 1837 р.). Все більше зернових пропускали Браїлів, Варна та Галац [11, с.212]. Традиційним споживачем продукції з Російської імперії залишалася Туреччина, та й то через слабкий розвиток місцевого землеробства і вкрай незадовільний стан шляхів сполучення. Навіть у Константинополь хліб було дешевше доставити з чорноморських портів, ніж привезти з турецьких східних вилайєтів. У цю країну найбільше вивозилося ячменю, а до Англії та Німеччини - жита (як найдешевша зернова культура, воно користувалося особливим попитом серед місцевих жителів). Поступово зростали обсяги експортної кукурудзи.

Специфіка ціноутворення у зарубіжних країнах-експортерах хліба полягала в тому, що більшість з них перебувала у сприятливіших географічних умовах стосовно західноєвропейського ринку, принаймні, вони були ближче розташовані до нього, поєднані зручнішими морськими, річковими чи сухопутними комунікаціями, а також мали краще обладнані порти, не кажучи вже про кліматичні переваги, які дозволяли раніше починати відправку та реалізацію збіжжя. В цьому контексті Росію й Україну випереджали Молдавія, Валахія, Болгарія, Єгипет, Алжир і деякі інші країни. Перевагу США визначали розвинуте парове судноплавство та дуже розгалужена система залізниць: хліб ними можна було доставити порівняно дешево, у будь-якій кількості, у будь-яке місце призначення. Продаж збіжжя за кордон у цих державах мав тенденцію до прискореного зростання. Так, у 1833 р. експорт Молдови та Валахії досягав лише 350-400 тис. четвертей пшениці, в 1840 р. - 509 тис. четвертей названої культури і 355 тис. четвертей кукурудзи, а вже 1847 р. показник пшениці досяг 2437 тис. четвертей [13, с.11; 29, с.8-10; 17; 3, с.139, 158]. Постачання за рубіж цими двома країнами швидко збільшувалося в обсягах, незважаючи на гіршу якість їх хліба порівняно з українським.

Однак найсильнішу економічну загрозу Російській імперії у галузі торгівлі збіжжям представляли США, де, наприклад, з середини 30-х до середини 40-х років ХІХ ст. виробництво пшениці подвоїлося, а щорічний експорт пшениці та пшеничного борошна протягом 1831-1836 рр. у середньому досягав відповідно 16,9 тис. четвертей і 4,8 млн. пудів, у 1847 р. - 8298,5 тис. четвертей, тобто набагато перевищив показники вивозу з чорноморсько-азовських портів і ледь не наздогнав експорт усієї європейської частини Російської імперії [30, арк.38; 9; 10]. В результаті, починаючи з 40-х років, вітчизняний хліб почав поступово втрачати свої переваги за кордоном у своїй вартості і це при тому, що його виробництво в кріпосницькій імперії коштувало набагато дешевше, ніж у названих вище іноземних державах. Навіть у Молдові та Валахії він був дорожчим.

Так, у жовтні-листопаді 1846 р. у чорноморських портах пшениця в середньому продавалася по 8 руб. за четверть, у той час в Єгипті по 6 руб. 50 коп., у Нью-Йорку - 6 руб. 25 коп. (зрозуміло, в еквіваленті до валюти). Наприкінці 1857 р. зафіксовані такі ціни у містах: Чикаго - від 6 руб. 50 коп. до 9 руб. 50 коп. сріблом; Александрія - 6 руб. сріблом, Галац та Браїлів - 5 руб. - 5 руб. 50 коп. сріблом; Одесі - від 7 руб. 50 коп. до 10 руб. 50 коп. сріблом.

Зокрема, в Одесі однією з причин подорожчання збіжжя стало зростання вартості його доставки чумаками. Наприклад, у 1846 р. на території Катеринославської губернії, приблизно за 300 верст від Одеси хліб обходився покупцеві в межах 3 руб. 50 коп. - 4 руб. за четверть, а його доставка в одеський порт на підводах коштувала 2 руб. за четверть. Цікава закономірність: чим далі на північ - хліб дешевшав і дорожчим ставало його транспортування на південь. З Київської та Подільської губерній перевезення до Одеси збіжжя обходилося 2-2,5 руб., при ціні продукції 2 руб. за четверть. Отже, доставка додавала до його вартості ще 100, а то й 125% [30, арк. 15, 36, 38].

Серед специфічних причин здорожчання хліба слід назвати нестачу в Україні волових возів, як це сталося, зокрема, весною 1847 р. Адже через це подорожчала доставка до чорноморсько-азовських портів і вартість експортного збіжжя збільшилася відповідно. На таке явище мусив звернути увагу й уряд, хоча воно вважалося тимчасовим і порівняно локальним [13, с. 10; 14; 11, с. 59]. Однак, саме того року - в період найбільшого попиту на транспорт - підвищення ціни на доставку та її повільність спричинили утворення надлишків товарного хліба й несвоєчасну його реалізацію як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках. А це, у свою чергу, згубно позначилося на економіці сільських господарств губерній, віддалених від узбережжя Чорного й Азовського морів.

В 40-50-ті роки ХІХ ст. на ціноутворенні не міг не позначитися той процес, який практично усунув зі сфери закордонної хлібної торгівлі Харківську, Чернігівську і навіть частково Полтавську губернії, які ще до того у значній мірі спеціалізувалися на вирощуванні та постачанні пшениці за кордон. Тому населення цих регіонів мусило належним чином змінювати орієнтири власних зернових господарств. У той період, на думку деяких дослідників, українські і донські землі потенційно щорічно могли забезпечити зовнішні ринки до 10-15 млн. четвертями пшениці, однак, навіть у найвроджайніші 1847 і 1853 рр. експорт становив усього 30-50% їх реальних можливостей [12, с. 2; 13, с. 9; 25, с. 112].

Як саме змінювалися ціни на експорт основних видів зерна безпосередньо при вивозі його з чорноморсько-азовських портів дають уявлення статистичні дані за 1825 і 1860 рр. (Таблиця складена на підставі матеріалів відповідних томів видання: "Государственная внешняя торговля в разных ее видах" (СПб., 1826-1861):

Таблиця. Обсяги експортного хліба та ціни на нього

Вид зерна/Роки	1825		1860	
	Кількість четвертей	Вартість у срібних карбованцях	Кількість четвертей	Вартість у срібних карбованцях
Пшениця	917967	3639732	3311283	29342248
Жито	3600	9360	191126	904030
Ячмінь	5318	11061	346935	1355401
Овес	1506	2056	322822	1129877

Отже, за зазначений термін обсяги експорту у ваговому вимірі зросли: пшениці - 3,6, жита - 53, ячменя - 65,2, вівса - 214,4 рази (!); відповідно в грошовому еквіваленті: 8,1; 96,6; 122,5 і 550 разів (!). При цьому ціни на кожен четверть збільшилися: пшениці - з 3,96 руб. сріблом до 8,86 (2,2 рази); жита - з 2,6 руб. сріблом до 4,7 (1,8 рази); ячменя - з 2,07 руб. сріблом до 3,91 (1,9 рази); вівса - з 1,37 руб. сріблом до 3,5 (3,5 рази).

Таким чином, бачимо неабияке зростання попиту на жито й ячмінь, а також унікальне на овес при порівняно стабільних потребах на пшеницю. Причому ціни за четверть найдужче підвищилися на таку культуру, як овес, друге місце за цим показником посіла вартість пшениці.

Зрозуміло, отримані нами підрахунки мають до певної міри умовний характер, бо в їх основі лежать усереднені дані навіть без урахування їх специфіки по окремим портам, виокремлення чорноморських від азовських і т.п.

Для порівняння наведемо експортні ціни 1860 р. на інші культури: кукурудза - 270376 четвертей на суму 1767 109 руб. сріблом, що становило до загальноімперського експорту 97,4% (всього 1815056 четвертей); борошно 65620 четвертей на суму 929285 руб. сріблом, або 51,9% від загальноімперських показників (усього 1791643).

Зрозуміло, що вони не залишалися стабільними навіть в окремі періоди означеного терміну. Так, у роки Кримської війни вони впали порівняно з 1853 р. (до її початку) в 8,9 разів 1854 р. і в 62 рази 1855 р. [7, с.185].

Таким чином, динаміка цін і проблеми ціноутворення на хліб відповідно відображали не лише соціально-економічний розвиток, а й політичне становище країни: підйоми та спади сільського господарства, впливи кон'юнктури світового і внутрішнього ринків, взаємовідносини Російської імперії з іншими державами в галузі торгівлі тощо. Еволюція місцевих цін була міцно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національної периферії в єдиний народногосподарський організм, злиттям регіональних ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того загальноімперському. По цінах на збіжжя можна отримати певну інформацію про рівень продуктивності безпосередніх виробників зерна та всіх учасників торгівлі ним, обсяги витрат у землеробстві і торгових оборотів тощо.

Царський уряд прагнув контролювати всі найголовніші фактори ціноутворення: від організації торгівлі на місцях через оподаткування і встановлення мита на кордонах і до реалізації хліба на світовому ринку. Свою політику у цій сфері він здійснював в основному в інтересах, насамперед, російських поміщиків і купців, а також іноземних неогоціантів, які мали значні капітали.

Частина збіжжя доставлялася у пункти споживання з місцевостей, де його виробляли, за оптовою ціною, інша ж частина - за заготівельною, яка здебільшого співпадала з оптовою ціною на хліб, що привозився. Протягом ХІХ ст. їх коливання нерідко набували революційного характеру і мали циклічний порядок. З кінця ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. вони пройшли п'ять основних етапів зростання, а потім зниження. При цьому важливим спостереженням є те, що вартість хліба в період світової аграрної кризи 1881-1900 рр. зазнала незначних змін.

Як засвідчили деякі показники (наприклад, ціни на овес), навіть на середину ХІХ ст. не всі українські губернії були підпорядковані ринкові європейської частини Російської імперії. Регіональні ж ціни були зорієнтовані на чорноморсько-азовські порти, що вже свідчило про високий рівень розвитку світового ринку зерна, органічною частиною якого з кінця ХVІІІ ст. стала і Південна Україна.

1. *Аленицын В.Д.* Материалы по вопросу обработки земли в Европейской России / В.Д.Аленицын. - СПб., 189. - 43 с.

2. *Аленицын В.Д.* Опыт расчета стоимости пшеницы, ржи, овса и ячменя в производстве и в отношении пользования сбором / В.Д.Аленицын // Временник Центрального статистического комитета, 1889. - №12. - 49 с.

3. *Вольский М.* Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года / М.Вольский. - Одесса, 1854.

4. Государственная внешняя торговля за 1831 год в разных ее видах. - СПб., 1832 (Предисловие).

5. Государственная внешняя торговля за 1848 год в разных ее видах. - СПб., 1849 (Предисловие).
6. Государственная внешняя торговля за 1849 год в разных ее видах. - СПб., 1850 (Предисловие).
7. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 / Е.И. Дружинина. - М.: Наука, 1981. - 215 с.
8. Епістолярна спадщина родини Нечасєвих (кінець XVIII - перша половина XX століття) / [Упор. С.Абросова, І.Анцишкін, Н.Суєва та ін.] // Наук. ред. А.Бойко // Джерела з історії Південної України. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2003. - Т. 3. - 488 с.
9. Экономический указатель. - 1858. - №4;
10. Журнал Министерства внутренних дел (далі - ЖМВД). - 1857. - №24.
11. Журнал Министерства государственных имуществ (далі - ЖМГИ). - 1854. - №6.
12. Заболоцкий А. Хозяйственные замечания о некоторых губерниях Южного края России / А.Заболоцкий // ЖМГИ. - 1841. - №1. - С.20.
13. Записка о причинах, препятствующих распространению улучшенного сельского хозяйства, и о мерах по отвращению сего неудобства // ЖМГИ. - 1847. - №25. - С.11.
14. Земледельческая газета. - 1848. - №39.
15. Касперов В.И. Хлебная торговля / В.И.Касперов // Россия в конце XIX века. - СПб., 1900. - С.678-691.
16. Китанина Т.М. Хлебная торговля в России в 1875-1914 гг. (Очерки правительственной политики) / Т.М.Китанина. - Ленинград, 1978. - 287 с.
17. Комерческая газета. - 1837. - №8.
18. Макаров Н.П. Зерновое хозяйство Северной Америки / Н.П.Макаров. - М., 1924. - С.328.
19. Миронов Б.Н. Движение российских и мировых хлебных цен в 1801-1914 гг. / Б.Н.Миронов // Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. - Тарту, 1975. - С.237-252.
20. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII - XIX вв.) / Б.Н.Миронов. - Ленинград: Изд-во "Наука", Ленинградское отделение, 1985. - 302 с.
21. Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России / Г.Неболсин. - СПб.: Типография МВД, 1850. - Ч.1. - 325 с.
22. Нифонтов А.С. Внешняя торговля России во время Восточной войны 1853-1856 гг. / А.Нифонтов // Проблемы социально-экономической истории России: Сборник статей. - М.: Наука, 1971. - С.69-90.
23. Обзор действий департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет с 1844 по 1854 год // ЖМВД. - 1856. - №17. - С.25.
24. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. - СПб., 1902. - Т.1. - С.47.
25. Слабеев І.С. З історії нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII - першої половини XIX ст.) / І.С.Слабеев. - К.: Наукова думка, 1964. - 139 с.
26. Стоимость производства главнейших хлебов в Европейской России. - СПб., 1890. - 496 с.
27. Стоимость производства главнейших хлебов: Статистические сведения по материалам, полученных от хозяев. - Пг., 1915. - Вып.1. - 449 с.; Вып.2. - 1163 с.
28. Федоров М.П. Обзор международной хлебной торговли / М.П.Федоров. - СПб., 1889. - С. 147, 166.
29. Хлебная торговля в черноморских и азовских портах Южной России // ЖМВД. - 1854. - №4. - С.8-10.
30. Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.442, оп.77, спр.371.
31. Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. / А.М.Шевченко // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - К., 2006. - Вип.ХІ. - С.179-185.
32. Янсон Ю.Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю.Е.Янсон. - СПб., 1870. - 412 с.
33. Beveridge W. Prices and wages in England from twelfth to the nineteenth century / W.Beveridge. - London, 1939. - Vol.1. - 816 p.
34. Kirkland J. Three centuries of prices of Wheat, flour and bread / J.Kirkland. - London, 1917. - 63 p.

Гордуновский О.Н. Мировые цены на украинский хлеб в XIX в.

Автор анализирует динамику изменения цен на украинское зерно на мировом рынке в течение всего XIX века.

Hordunovsky O.N. World prices for grain exported from Ukraine in the XIX century

The author analyses the dynamics of changing prices for grain exported from Ukraine into the world market during the entire XIX century.